

OBRAZY PROWINCJI SZLACHECKIEJ

Jarosław Kuczer

„Kapitał cywilizacyjny” szlacheckości na Śląsku¹

Tworząc obraz szlachty każdego z europejskich regionów należy zdawać sobie sprawę z – w pewnym stopniu – uniwersalnego funkcjonowania tego stanu w odniesieniu do całej Europy. Uniwersalizm ten był naturalnie silny zarówno w odniesieniu do społeczeństwa *nobiles* zamieszkującego określone prowincje, tzw. „części ustrojowe”², państwa, a nawet całe kontynenty. Wyrazem potencjału kulturowego szlachty były z pewnością stworzone przez nią formy „kapitału cywilizacyjnego” takie jak hierarchia stanowa powstała w oparciu o wzorce czeskie oraz silne przekonanie

o właściwym sobie pochodzeniu, prawo do legitymowania się przypisanym do nazwiska herbem, czy tradycja polityczna posiadająca oparcie w obyczaju życia publicznego. Szczególnie istotnymi wyróżnikami pozostawały formowanie i trwałość kompleksów majątków ziemskich, struktura i wpływ na stosunki religijne w regionie a nawet tak charakterystyczne, omawiane częściowo na łamach kwartalnika „Pro Libris” zjawisko, jak tradycje osiadłego trybu życia³. W efekcie wszystkie one wpłynęły na wytworzenie się trudno dziś uchwytniej, acz indywidualnej mentalności

¹ Artykuł oparty został o wyniki badań prowadzonych nad problemem szlachty śląskiej w okresie nowożytnym XV-XIX w. na Uniwersytecie Zielonogórskim pod kierunkiem prof. Wojciecha Strzyżewskiego.

² K. Orzechowski, Historia ustroju Śląska 1202-1740, Wrocław 2005, s. 11-12.

³ J. Kuczer, Szlachta w życiu społeczno-gospodarczym księstwa głogowskiego w epoce habsburskiej (1526-1740), [w druku]; Idem, Siedziby szlacheckie księstwa głogowskiego w okresie 1526-1741, „Pro Libris”, 15: 2006, nr 2, s. 97-104.

szlachty tak dolnośląskiej, brandenburskiej, wielkopolskiej, jak i łużyckiej, która z uwagi na silne kontakty rodzinne w regionie pozostawała prawdopodobnie w dużej mierze wspólna.

W zamyśle redakcji przedstawiony artykuł otwiera serię tematyczną poświęconą dziejom poszczególnych rodzin szlacheckich ziem, która w literaturze historycznej określana jest mianem Środkowego Nadodrza, czy pogranicza śląsko-wielkopolsko-bradenburskiego. Pojęcie to odnosi się przede wszystkim do krajów Korony Czeskiej, monarchii habsburskiej, Marchii Brandenburskiej, Królestwa Pruskiego i wreszcie po 1569 r. Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Punkt ciężkości rozważań określać będzie przede wszystkim coraz częściej podnoszony problem dziejów rodzin szlacheckich, do 1945 r. zamieszkujących obszar i tworzących strukturę kulturową prowincji północnośląskiej.

„Wytworne” pochodzenie

W rodzinie szlacheckiej pogląd na pochodzenie i wyobrażenia o przeszłości familiarniej czerpano często z konstrukcji mitycznych, które miały uprawomocnić rodowód. Tak powstały liczne, mityczne legendy herbowe, początki rodów upatrujące w okresie starożytnym. Była to zresztą kontynuacja świadomej koncepcji dziejów XVI- i XVII-wiecznego kronikarstwa. Tendencja ta przekształciła się następnie w starania o uzupełnienie wywodów genealogicznych⁴. Przykładowo Bergowie poszukiwali swych korzeni w Tyrolu, kronikarz Schönaichów, Peter Fietz, powołany w 1600 r. do prac nad uświetnieniem pamięci rodu „odnalazł” początek rodu w bitwie pomiędzy Cheruskami a legionami rzymskimi

w Teutońskim lesie. Kottwitzowie z kolei pochodzić mieli od austriackiego domu książęcego (*Fürstenhause*)⁵. Powstawały więc nie tylko lokale podania, czy legendy, ale aktualne i czytane, pieczołowicie przechowywane w prywatnych archiwach, swego rodzaju kroniki⁶.

W rzeczywistości osadnictwo rycerstwa w prowincji było procesem ciągłym, który nasilał się w określonych okolicznościach, których odtworzenie nastrocza wiele trudności. Pierwszym takim momentem był trwający nieco ponad sto lat okres wojen, toczonej od połowy XIII w., przez piastowskich książąt Śląska, których dwory przyciągały dużą liczbę rycerstwa⁷. Następnie krótki i niestabilny okres wzrostu wpływów polskich na przełomie XV i XVI w., który wysunięty musi być w znacznej mierze jako postulat badawczy i jego nazwanie związane jest raczej z obserwacjami, niż modelowym przygotowaniem tematu. Umowną cezurą trzeciego okresu, tak w historiografii polskiej, czeskiej jak i niemieckiej okazała się wojna trzydziestoletnia, a ściślej data bitwy na Białej Górze w 1620 r. Po stłumieniu powstania czeskiego cesarz Ferdynand II (1619-16137) przyjął bowiem podstawowe priorytety polityki wewnętrznej państwa, opartej na tworzeniu stronnictwa urzędniczej szlachty katolickiej⁸.

W pierwszym i drugim okresie migracje rozpoczynały się z władztw terytorialnych Miśni, Turynгии, Górnych i Dolnych Łużyc, czy Pleißenlandu. W dalszej kolejności przybywano z Anhaltu, Starej Marchii, ale również Brunszwiku, Westfalii, Hesji, wschodniej Frankonii, Bawarii, Szwabii, Badenii, Wirtembergi, a także z okolic dolnego Renu, Czech i Moraw⁹. Pojawili się wówczas Schenkendorfowie, Haugwitzowie, Sommerfeldowie,

4 M. Tobiasz, *Szlachta i możnowładztwo w dawnej Polsce*, Kraków 1945, s. 7-12.

5 A. Förster, *Geschichtliches von den Dörfern des Grünberger Kreises. Aus den besten vorhandenen Quellen und eigener Beobachtung und Erfahrung zusammengestellte Erinnerungsbilder*, Grünberg 1905, s. 219.

6 J. Schickfuss, *New vermehrte Schlesische Chronika und Landesbeschreibung bis 1619*, Jena-Breslau 1625, ks. 2, s. 102.

7 T. Jurek, *Księstwo głogowskie pod rządami synów Konrada I (1273-1290)*, „Sobótka”, 42: 1987, s. 395-410; Idem, *Obce rycerstwo na Śląsku do połowy XIV w.*, Poznań 1998, *Katalogi rodzin*, 191-313.

8 J. Kuczer *Hrabiowie von Dünnewald jako właściciele majątku Zabór (1669-1718)*. Przykład osadnictwa szlachty tytułarnej w księstwie głogowskim po wojnie trzydziestoletniej [w:] *Szlachta na Śląsku. Władza, kultura, wizerunek własny*, red. J. Harasimowicz [w druku].

9 M. Gumowski, *Rycerstwo śląskie w dobie piastowskiej*, Katowice 1937, s. 36.

Nazwisko

Dohnowie, Rechenbergowie, Zedlitzowie, Rothenburgowie, Grünbergowie, Gersdorfowie, Kittlitzowie, Kreckwitzowie, Landeschronowie, Niebelschützowie, Nostitzowie, Prittwitzowie, Köckeritzowie, Seidlitzowie, Glaubitzowie, Benowie¹⁰.

Na omawiany przez nas obszar w okresie XIII i XIV w. przybył specyficzny konglomerat, składający się z przedstawicieli starych rodzin rycerskich oraz – jak obliczył T. Jurek – ministeriałów. W odniesieniu do Śląska stosunek ten przedstawiał się ok. 15% dla pierwszej grupy i aż 80% dla drugiej¹¹. Ministeriałowie byli ludnością obciążoną niewielką osobistą wobec panów, w ramach społeczności rycerskiej zajmując najniższe, służebne miejsce. Jeśli wśród rycerstwa wyższego spotkać można szlachtę dynastyczną, to ministeriałowie byli ludnością ubogą, szukającą na terenach objętych migracją źródeł utrzymania¹². Odsetek mieszczan podających się za rycerzy wynosił od 2 do 3%. Możliwe, że w tej grupie pojawiali się i chłopci, którzy podobnie jak mieszczanie nieprawnie podszywali się pod rycerstwo. Odsetek zaś zamożnych migrantów sięgał zaledwie 30%.

W okresie trzecim, w wieku XVII na Śląsk przybywała wsparta materialnie szlachta tytułarna. Zasłużeni w wojnach cesarstwa generałowie, wówczas już baronowie i hrabiowie, otrzymywali największe majątki ziemskie oraz mianowanie na urzędy śląskie. Z najdalszych stron Europy przybyli Dünnewaldowie, posiadający swe pierwotne dobra w Luksemburgu, Fernemontowie, którzy zjawili się na Śląsku *via* Niderlandy, francuscy d’Hautois le Bronne czy Leschcoraultowie.

O zamknięciu formy nazwiskowej można mówić dopiero od XVII w.¹³ Nazwiska szlachty niemieckiej były nazwiskami odmiejscowymi mającymi na celu określenie przynależności ośrodka, z której wywodziła się dana osoba. Stąd predykat „von”, czy rzadziej „de” poprzedzające nazwę miejscowości, z której wywodził się ród. W przypadku posiadania nowej siedziby rodowej na Śląsku dopuszczalny był też zwrot „von... und zu...”, czasem struktura ta rozbudowywana była w miarę uzyskiwanych tytułów i mogła brzmieć jak w przypadku Dünnewaldów: *Grafen von Dünnewald, Freiherren auf Nybelhorst und Stengelohn, Herren zu Sabor* (hrabiowie von Dünnewald, baronowie na Nybelhorst i Stengelohn, panowie na Zaborze)¹⁴.

Podobnie jak w przypadku dowodów na starożytność rodziny, atrakcyjnym podkreśleniem odrębności stanowej i elementem budowania systemu wartości szlacheckich stała się idąca z nimi w parze konceptualizacja formy nazwiskowej. I tak na przykład Rechenbergowie otrzymać mieli nazwisko od słów wypowiedzianych przez Henryka głogowskiego wycofującego się z nieokreślonego wzgórze w czasie bitwy pod Legnicą (1241): „*rache den Berg*”¹⁵. Protoplastą Schönaichów stał się jeden z wojów biorących udział w bitwie po stronie króla Markomanów Marbota, który padł ranny – co było szczególnie dla proveniencji nazwiska – „pod dębami”. Według wspomnianego kronikarza P. Fietza, król pasował śmiałka na rycerza i dał mu nazwisko Schönaich, co znaczyło właśnie

10 H. Knothe, *Geschichte des Oberlausitzer Adels und seiner Güter vom XIII. bis gegen Ende des XVI. Jahrhunderts*, Leipzig 1879, s. 313; T. Jurek, *op. cit.*, s. 245; J. Sinapius, *Schlesische Curiositäten erste Vorstellung...*, t. 1, Leipzig 1720, s. 27; *Codex Diplomaticus Silesiae* (dalej: CDS), t. 28, s. 56 i 76, t. 31, s. 19; *Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter*, wyd. C. Grünhagen, H. Markgraf, t. 1, Leipzig 1881, s. 201.

11 T. Jurek, *op. cit.*, s. 35-40.

12 Meyers *Konversations-Lexikon*. Ein Nachschlagwerk des allgemeinen Wissens, t. 1, Leipzig-Wien 1895, s. 118; M. Cetwiński, *Rycerstwo śląskie do końca XIII w.*, t. 1, Wrocław 1980, s. 25-26; idem, *Pochodzenie i więzi krwi rycerstwa śląskiego*, [w:] *Spółczesność Polski średniowiecznej*, t. 1, Warszawa 1981, s. 50-51; R. Barber, *Rycerze i rycerskość*, Warszawa 2000, s. 31-32 i 52.

13 J. Matuszewski, *Polskie nazwisko szlacheckie*, Łódź 1975, s. 13, 25, 28, 46-47.

14 Por.: *Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Majątek Zabór*, sygn. 57-66.

15 K. Gustav, H. Berner, *Schlesische Landsleute. Ein Gedenkbuch hervorragender, in Schlesien geborener Männer und Frauen aus der Zeit von 1180 bis zur Gegenwart*, Leipzig 1901, s. 42.

„piękny dąb”, a w herbie wieniec dębowy z czterema czerwonymi wstęgami. Co ciekawe na terenie Rzeczypospolitej rodzina przyjęła nazwisko Krasnodębskich¹⁶.

„Domy” i „linie” genealogiczne

Na Śląsku wyróżniamy domy rodzin, których drzewo genealogiczne rozchodziło się na poszczególne linie. Ich liczba była uzależniona od biologicznej siły rodziny, a czasem od podziałów majątkowych w jej łonie. Dominowały rodziny, których rdeń opierał się na jednym domu, choć były i legitymujące się dwoma, trzema, a nawet czterema, pięcioma i sześcioma domami nie tylko występującymi w księstwie, ale i biorącymi w nim swój początek. Choć dane domy i linie skupiały w zasadzie jedną rodzinę, to charakterystycznym elementem odróżniającym je od siebie był czasem fakt dalszego pokrewieństwa oraz poczucia odrębności terytorialno-majątkowej. Ich nazwy brały zwyczajowo początek od nazw posiadanych majątków i miejscowości stanowiących centra życia tak rodzinnego jak i gospodarczego dóbr. Czasem też stosowano nazwę opisową, tzn. w nazwie danego domu pojawiały się nazwy kilku wiosek posiadanych przez rodzinę. Ewidentnie tak określano poszczególne domy rodzin Pusch, Sack oraz Troschke. Ułatwiałoby to znacznie przyporządkowanie danej rodziny do szlachty księstwa i eliminację szlachty z nią nie związanej, bądź pozostającej w przelotnych jedynie kontaktach na jego terenie¹⁷.

Znamienny był fakt podkreślania swoich wywodów genealogicznych w linii prostej od poszczególnych protoplastów linii śląskich, choć w istocie korzenie te sięgały przecież

dalej średniowiecznych Niemiec. Za protoplastę danego rodu, rodziny, czy nawet domu heraldycznego uznawano bowiem pierwszego poświadczonego-osiadłego przedstawiciela rodziny na danym terenie.

Nobilitacja

Początkowo szlachta i inni „osiadli na ziemi” (*Landsassen*) stawali się lennikami z faktu wykonywania posług o charakterze militarnym (*Roßdienst*). Od XIV w. jednak pojawił się obowiązek naniesienia lennika do księgi lennej (*Lehnsbuch*). Takie zasady obowiązywały również szlacheckich agnatów rodzin śląskich. Równocześnie szlachta starała się ograniczyć możliwości mieszczaństwa związane z przekraczaniem granic stanowych i w 1650 r. cesarz postanowił iż jedynie dyplom szlachecki (*Adelsdiplom*) uprawniać miał do dysponowania prawami stanu drugiego oraz wpisem do metryki ziemskiej. Droga do stanu szlacheckiego prowadziła przez nobilitację, indygenat i inkolat. Nobilitacja królewska bowiem musiała uzyskać oficjalne potwierdzenie zgromadzenia stanów poszczególnych księstw śląskich – sejmików ziemskich¹⁸. Awans społeczny był tu jednak łatwiejszy niż w Polsce. Nobilitację można było otrzymać za zasługi zawodowe, naukowe, za długoletnią pracę w administracji państwowej, czy miejskiej itp. Mogła być dziedziczna lub nadawana *ad personam* (bez prawa dziedziczenia). Owo rozwiązanie wynikało z próby ograniczenia dostępności, nie sprawdziło się jednak, gdyż po śmierci nobilitowanego jego dzieciom wystawiano z reguły dokument potwierdzający szlachectwo. XV- i XVI-wieczne nobilitacje śląskie spowodowały powstanie podziału na tzw. starą *Uradel*

16 APW, Stowarzyszenie Szlachty Niemieckiej (dalej: SSN), sygn. 529, Kurze Geschichte Unseres Hauses, s. 112-138; C.F. Michaelis, Rechtliche und Historische Entwicklung der Verhältnisse der Lehn- und Fidei-Commis-Herrschaften Amtitz und Möllendorf und Rechte des jedesmaligen regierenden Fürsten zu Carolath-Beuthen auf dieselben, Glogau 1832, s. 4; L. Maenner, Prinz Heinrich zu Schoenaich-Carolath ein parlamentarisches Leben der wilhelminischen Zeit (1852-1920), Stuttgart-Berlin 1931, s. 13.

17 Za J. Sinapiusem przyjęto termin „dom”, od niem. „Haus” oraz „linia” – „Linie”, hierarchicznie niższą w stosunku do „domu”: J. Sinapius, op. cit, t. 1-2.

18 W Rzeczypospolitej do stanu szlacheckiego można się było przedostać jeszcze przez tzw. adopcję, por.: A. Wyczański, Szlachta polska w XVI w., Warszawa 2001, s. 25.

i nową *Briefadel*¹⁹. Charakterystyczna dla zamknięcia się stanu szlacheckiego była pewna opieszałość kulturowa spowodowana siłą i dynamiką działań mieszczańskich. Podstawową zasadą dotyczącą szlachty śląskiej było porzucenie zajęć niegodnych temu stanowi. Nobilitowany mieszczanin oficjalnie nie mógł figurować między szlachtą, dopóki nie porzucił miejskich zajęć oraz nie wszedł w posiadanie dóbr rycerskich (1714)²⁰.

Kolejnym etapem integracji w ramach stanu były starania o indygenat księstwa, czyli potwierdzenie szlachectwa w odniesieniu do konkretnego terytorium. Trzeci próg, czyli uzyskanie inkolatu, związany był ze staraniami o osiedlenie się i prawem nabycia majątku gruntowego. Zarówno indygenat, jak i inkolat wydawane były przez gremia sejmików ziemskich księstw. W tym celu należało wystarać się o wpis do metryki ziemskiej, stanowiącej spis posesjonatów księstwa z zaznaczeniem posiadanego majątku. Procederów pozostawał dość skomplikowany w przypadku szlachty obcej, choć prosty w stosunku do szlachty miejscowej. Na omawianym terenie indygenat był jakby wyrażeniem swoistej akceptacji i rozpoznaniem nobilitacji królewskiej²¹.

Indygenat polski wystawiany szlachcie obcej w Wielkopolsce stanowił natomiast o potwierdzeniu szlachectwa na zasadzie odnowienia posiadanego już tytułu. Było to związane m.in. z wykształceniem się po obu stronach granicy podstawowych różnic instytucjonalnych. W Rzeczypospolitej od 1669 r. obowiązywać miał ponadto tzw. Skartabellat, czyli tzw. „świeżo uzyskane szlachectwo, uprawniające do korzystania tylko z części przywilejów szlacheckich,

np. bez prawa piastowania urzędów do trzeciego pokolenia” – czyli *preciso scartabelatus*. Na uwagę zasługuje polska praktyka tzw. delacji i pojawienie się postaci delatora – oskarżyciela w sprawach o naganę szlachectwa²².

Herb

Wyznacznikiem przynależności do szlachty w okresie nowożytnym prócz pochodzenia od potomków rycerskich stał się herb. Wyraz herb był pokrewny terminom *arbi*, *arf*, *erwe*, *erbe*, *herbe*, które wywodziły się od pojęć własnościowych związanych z terminologią dotyczącą spadków gruntowych. Godło herbowe występowało początkowo wprost w polu pieczęci, w drugiej połowie XIII w. otrzymało tarczę, a w XIV w. hełm, labry i klejnot. Ich rozpowszechnieniu służyło przejmowanie herbów przez wasali i szeregowie rycerstwo oraz fakt, iż prawa herbowe – do XV w. w Europie Zachodniej – nie pozostawały definiowalne przez struktury społeczne, lecz prawo do niego posiadał zarówno stan rycerski, mieszczański i miasta, a nawet chłopci (XIII w.), a dalej i kobiety. Efektem podobnych procesów indywidualizacji i ewolucji herbu, było wykształcenie dwóch rodzajów godeł herbowych, tzw. figur herbowych i mobiliów, które to formy rozwinięcia estetycznego doczekały się dopiero w epoce Renesansu. Wyraz temu dali tacy twórcy jak Dürer, Cranach, czy Holbein młodszy.

Herby śląskie nie posiadały swoich nazw, lecz związane były z nazwiskami, a podobieństwo herbów kilku rodów świadczyło o ich wspólnym pochodzeniu. Ich godła, barwy i klejnot mogły ulec zmianie przy

19 R. Sękowski, Herbarz szlachty śląskiej. Informator genealogiczno-heraldyczny, t. 1, Katowice 2002, s. 30 i 36.

20 Österreichisches Staatsarchiv (dalej ÖS), Allgemeines Verwaltungsarchiv (dalej AVA), Adelsakten, Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die österreichischen Erbländer bis 1806 sowie kaiserlich-österreichischen bis 1823 mit einem Nachträgen zum „Alt-Österreichischen Adels-Lexicon“ 1823-1918, t. 1, s. 31.

21 Statuten und Willküren der Ritterschaft des Fürstenthum Glogau wegen des Lehnanfals, No. 6. a, 1513, [w:] F. Minsberg, op. cit., t. 2, s. 167; W. Konopczyński, Dzieje Polski nowożytnej, Warszawa 1996, s. 345.

22 W. Dworzaczek, Schlichtingowie w Polsce. Szkic genealogiczno-historyczny, Warszawa 1938, s. 12-13; Słownik wyrazów obcych, opr. B. Pakosz [i.in.], Warszawa 1993, s. 784; O. Balzer, Skartabelat – o ustroju szlachectwa polskiego, Kraków 1911, s. 40-42; J. Tazbir, Kultura szlachecka w Polsce, Poznań 2002, s. 29; Herbarz polski Kaspra Niesieckiego, wyd. J.N. Bobrowicz, t. 1, Lipsk 1839-1846, s. 440-441; S. Mieroszowski, Kilka słów o heraldyce polskiej, Kraków 1887, s. 12-13.

Hierarchia stanowa

okazji przechodzenia szlachcica do szlachty tytułarnej, potwierdzenia szlachectwa, czy wystawienia innego dokumentu związanego ze szlachetwem. Niekiedy dodawano do własnego herbu elementy należące do herbu spokrewnionego, czy wymarłego innego rodu. Na Śląsku, jak i w całym cesarstwie, w ten sposób wykształciło się pojęcie pierwotnego herbu rodowego (*Stammwappen*). Przy okazji nobilitacji otrzymywano *Wappenbrief*, wydawany na koszt zainteresowanego. Zawierał on rysunek herbu i jego dokładny opis. Staranie się o „*udostojnienie herbu*”, czy po prostu jego wystawienie wynikało z potrzeby upamiętnienia swej obecności, czy też aspiracji politycznych, które powinny być poparte wiedzą o własnej przeszłości²³.

W Niemczech istniały nawet urzędy, mające roztaczać ochronę prawną nad herbami²⁴. Odmienne niż to miało miejsce w Rzeczypospolitej, na Śląsku panowały zachodnioeuropejskie zasady heraldyczne stanowiące o podporządkowaniu danej rodziny jednemu znakowi herbowemu, a polski obyczaj heraldyczny, według którego szlachta tworzyła tzw. rody herbowe, był niezrozumiały. W formie herbu miały prawo pojawiać się elementy nowe związane z przejściem do szlachty tytułarnej, bądź wynikające z powtórnego przejmowania znaku od strony polskiej. Przykładem może być herb Ossorya, którym posługiwała się rodzina von Stentsch z domu zarówno szczanieckiego, jak i Przytockiego²⁵. Znaki herbowe śląskie zapożyczała zresztą i szlachta polska. Takich *Wappen-Vetter* na terenach wschodnich posiadali choćby głogowscy Nostitze²⁶.

Szlachta śląska należała do szlachty czeskiej, która w XVII w. przyjęła narzucone przez cesarza wzory niemieckie. Długo jeszcze tytułowała się więc „rycerstwem” (*Ritterschaft, milites*), co wynikało po części z tradycji stanowych i przywoływania rycerskiego rodowodu jej członków, jak również z faktu nałożonego na nią obowiązku służby wojskowej oraz panującego w jej szeregach kultu militarnego. Choć kult ten z biegiem XVI w. w rzeczywistości zanikał, to widoczna była jego manifestacja przez elementy zewnętrzne dotyczące życia kulturowego. Wyróżniamy cztery warstwy wykształconego stanu szlacheckiego. Najniższą był zwykły stan szlachecki – *nobiles, Adelschaft, czy* zwykle *Adel*. Wyższym w stosunku do niego pozostawał stan rycerski – *Ritterschaft*, w którego skład wchodziły głównie rodziny o rodowdzie średniowiecznym (*Uradel*). Obie grupy wybiórczo zwane były manami (*Mannen, Mannschaft*).

W XVI i XVII w. wykształcił się podział na szlachtę niższą oraz wyższą. W skład pierwszej weszła szlachta „zwykła” i rycerstwo²⁷. Do warstwy wyższej, tzw. warstwy panów (*Herrenstand*), czyli szlachty tytułarnej wyróżnić należy zarówno wolnych panów, czyli baronów (*Freiherren, Baron*), jak i hrabiów (*Grafen*). Pewne egzemplum stanowili Schönauichowie, którzy w epoce fryderycjańskiej (1741) uzyskali najniższy – obok *Herzoga i Prinza* – tytuł książęcy: *Fürst*. Tytuły przyznawano osobom wybitnym, które oddały znaczne usługi w służbie cesarskiej, dyplomatom, wysokim urzędnikom dworu cesar-

23 M. Bogucka, *Dzieje kultury polskiej do 1918 roku*, Wrocław 1987, s. 137.

24 A. Kulikowski, *Heraldyka szlachecka*, Warszawa 1990, s. 16-19; J.S. Beckenstein, *Kurze Einleitung zur Wappenkunst und zur Art des Blasonirens*, St. Petersburg 1731, s. 4; J. Szymański, *Herbarz średniowieczny rycerstwa polskiego*, Warszawa 1993, s. 7-12.

25 W. Strzyżewski, *Związki heraldyczne szlachty polskiej i niemieckiej na przykładzie wybranych rodów (XV-XVIII w.)*, „Rocznik Lubuski”, 28: 1993, s. 85-86; Z. Leszczyc, *Herby szlachty polskiej*, Wrocław 1995, s. 250.

26 F. Piekosiński, *Heraldyka polska wieków średnich*, Kraków 1899, s. 25-26 i 139-140; M. Gumowski, *Pieczęcie śląskie do końca XIV w. – pieczęcie rycerstwa śląskiego*, [w:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. 3, Kraków 1936, s. 351.

27 R. Sękowski, op. cit., t. 1, s. 29; Archiwum Państwowe we Wrocławiu (dalej: APW), *Personalia, nobilitacje, inkolaty, tabele lenników*, Rep. 47, sygn. 7a, s. 1; M. Szczaniecki, *Powszechna historia państwa i prawa*, Warszawa 1995, s. 256; M. Ptak, *Zgromadzenia i urzędy księstwa głogowskiego od początku XIV w. do 1740 r.*, Wrocław 1991, s. 31-33; H. Aubin, *Geschichte Schlesiens*, t. 1, Breslau 1938, s. 286.

skiego, dowódcom armii cesarskiej²⁸. Liczba szlachty tytułarnej sukcesywnie rosła. Głównymi rodzinami posiadającymi prawo do tytułu na Dolnym Śląsku były rodziny Schaffgotsch, Rechenberg, Berge, Knobelsdorff, Gersdorf, Glaubitz, Schönaich, Dünnewald, Redern, Knigge, Braun, Promnitz, Nostitz, Dohn, Kittlitz, Kottwitz, Stosch, Zedlitz, Dyhern, Proßkau czy Schweidnitz, Keßlitzów, Schlichting, Schönborn, Schwainitz, Silber, Stosch, Zedlitz, Proßkau, Blumenthal, Churschwandt, Kanitz, Herberstein, Brayda, Maltzan, Müllenaus, Montani, d'Hautois le Bronne, Globen, Leschcorault, Hohenhaus, Canon, Sintzen-dorff, Trachowie, Pachta, Cosel. Była to nowa szlachta „z przywileju” (*Briefadel*). Szlachta tytułarna miała prawo do tytułu i ulepszanego herbu oraz przysługiwała im odnośna ranga w społeczeństwie, wiążąca się z adekwatnymi korzyściami natury majątkowo-własnościowej włącznie, pozbawieni byli natomiast odrębnych praw politycznych. Ich pojawienie się związane było z faktyczną już wewnętrzną hierarchizacją stanu szlacheckiego wzorowaną na stosunkach panujących w Rzeszy Niemieckiej. Rozwój ten został zahamowany w sposób samoistny i tutejsza szlachta tytułarna nie doczekała się uhonorowania jej – jak to miało miejsce w Czechach, czy na Górnym Śląsku – oddzielną kurią w sejmie księstwa²⁹.

Uwagi końcowe

Wyszkolenie stanu szlacheckiego związane było z zastąpieniem zajęć rycerskich przez osiadły, gospodarski tryb życia. Formuła

etosu rycerskiego pozostała jedynie elementem szczątkowym wyrażanym przez ceremonialność hołdu lennego okazywanego władcy, czy tworzonego wizerunku: postaci nagrobne, wyobrażenia pośmiertne, treści stylizowanych inskrypcji nagrobnych, malowidła z przedstawieniem nestorów rodu. Zamknięcie stanu szlacheckiego w Europie Zachodniej nastąpiło wraz z przełomem XV i XVI w. Powstała wówczas świadomość rodowo-stanowa wytworzyła następnie specyficzne poczucie przynależności rodowej i stanowej³⁰. Rodziny zamieszkujące Dolny Śląsk pozostawały w dużej mierze elementem napływowym, który pojawił się tutaj na przełomie XIII-XIV w. i częściowo w XVII-XVIII w. Na grunt śląski przetransponowane zostały tym samym zachodnioeuropejskie stosunki lenne. Jeśli na przełomie XV i XVI w. nie brak rycerstwa legitymującego się polskim pochodzeniem (Szydłowieccy, Karnkowscy, Szczanieccy), to okres późniejszy, uwarunkowany władaniem habsburskim i pruskim, były już okresami dominacji potomków rycerstwa niemieckiego. Napływ rycerstwa niemieckiego sięgnął nawet Wielkopolski, choć nosił charakter asymilacyjny. Kontakty rodzinne szlachty polskiej i niemieckiej stały się wówczas niemal tradycją, istniejącą bez względu na politykę dynastii panujących i aktualny układ polityczny³¹. Za systemem struktur i hierarchii stanowych stał bowiem istniejący już system wartości etycznych, do którego dodać należało tradycje militarne, sposób życia, spędzania wolnego czasu, rozumienia spraw publicznych z perspektywy właściwej dla elit społecznych strzegących zarazem własnych przywilejów i odrębności kulturowych.

28 W. Barth, Hans Carl Fürst Carolath-Beuthen, Reichsgraf von Schönaich etc. Ein Beitrag zur Geschichte des fürstlichen Carolath auf Grund der fürstlich Carolather Archivacten, Beuthen 1883; Idem, Die Familie von Schönaich und die Reformation, Beuthen [b.r.w.], s. 8. Ibidem, t. 8, s. 705; Der Große Brockhaus, Handbuch des Wissens in Zwanzig Bänden, t. 2, Leipzig 1931, s. 325, t. 6, s. 576, t. 8, s. 430; Der Große Herder Nachschlagwerk für Wissen und Leben, t. 5, Freiburg im Breisgau 1933, s. 1539; Brockhaus Enzyklopädie..., t. 5, s. 743, t. 9, s. 42, t. 10, s. 5.

29 Dokładny wykaz szlachty tytułarnej księstwa glogowskiego: J. Kuczer, Kryteria definiujące elitę szlachecką księstwa glogowskiego po wojnie trzydziestoletniej (1648-1741), „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 61: 2006, cz. 2, s. 275-289; APW, Księstwo glogowskie, Rep. 24, sygn. 513, Rubrika 1 i 2, s. 3-22, oraz sygn. 527; APW, SSN, sygn. 127, 441; L. Zedlitz-Neukirch, Neues preussisches Adels-Lexicon..., t. 3, Leipzig 1836-1839, s. 125-129; C. Blazek, Der abgestorbene Adel der Preussischen Provinz Schlesien, t. 4, Nürnberg 1885-1887, s. 33; A. Krane, Wappen- und Handbuch des in Schlesien (anschliesslich der Oberlausitz) landgesessenen Adels, Görlitz 1901-1904, s. 58-59; ÖS, AVA, Adelsakten, Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die österreichischen Erblande bis 1806 sowie kaiserlich-österreichischen bis 1823 mit einem Nachträgen zum „Alt-Österreichischen Adels-Lexicon“ 1823-1918, t. 1, s. 56, 89, t. 4, s. 114, 264; M. Ptak, op. cit., s. 38; A. Bogucki, Polskie nazwy rycerstwa w średniowieczu. Przyczynki do historii ustroju społecznego, Włocławek 2001, s. 53.

30 A. Bach, Geschichte der deutschen Sprache, Leipzig 1943, s. 119-120.

31 J. Kuczer, Podstawy kształtowania kontaktów szlachty krośnieńskiej i glogowskiej z prowincją wielkopolską w okresie wczesnonowożytnym (1526-1741) [w:] Polacy-Niemcy-Pogranicze, red. G. Wyder, T. Nodzyński, s. 95-111.

Zusammenfassung

Des Adelsstandes „Kulturkapital“ in Schlesien

In der Absicht der Redaktion soll der vorliegende Artikel eine thematische Reihe eröffnen, gewidmet der Geschichte von einzelnen Adelsfamilien des Landes, das in der Geschichtsschreibung als das „mittlere Oderland“ oder das „schlesisch-großpolnisch-brandenburgische Grenzgebiet“ bezeichnet wird. Der Schwerpunkt soll bei der immer öfter aufgegriffenen Problematik der Geschichte von Adelsfamilien liegen, die diese nordschlesische Provinz bis 1945 bewohnten und deren kulturelle Struktur mitgestalteten.

Die geplanten Artikel werden sich auf die Ergebnisse der Forschungen zum schlesischen Adelsstand in der Neuzeit stützen, d.h. im 15.-19. Jh., die an der Grünberger Universität unter der Leitung von Prof. Wojciech Strzyżewski geführt werden.

Will man das Bild des Adelsstandes einer beliebigen europäischen Region darstellen, muss man sich dessen bewusst sein, dass er - in einem bestimmten Sinne - in ganz Europa auf die selbe Art und Weise funktionierte. Dieser Universalismus galt natürlich sowohl in Bezug auf die noblen Gesellschaften von einzelnen Provinzen, von „verwaltungspolitischen Strukturteilen“, Staaten oder gar ganzen Kontinenten. Das kulturelle Potential des Adels fand in einem von ihnen geschaffenen „Kulturkapital“ seinen Niederschlag, dem Phänomen der Adelskultur, die ihn von anderen Ständen oder gesellschaftlichen Gruppen unterschied:

Abstammung. In der Adelsfamilie wurden die Ansichten zur Abstammung und zur Vergangenheit des Geschlechts oft aus Mythen geschöpft, die den Stammbaum begründen sollten. So entstanden zahlreiche Wappenlegenden, die auf die Anfänge der Familien im Altertum hinwiesen. Damit wurde übrigens

ein bewusstes Konzept der Geschichtsschreibung des 16. und 17. Jahrhunderts fortgesetzt. Diese Tendenz erweiterte sich mit der Zeit zu Bemühungen, die Stammbäume zu ergänzen. In Wirklichkeit war die Ansiedlung der Ritterschaft in der Provinz ein anhaltender Prozess und die einzelnen Familien stammten von Reichsministerialen (80 %), verarmter Ritterschaft, die in einem direkten Lehnverhältnis zum Kaiser stand.

Das Wappen. Die grundlegenden Symbole der Adelskultur waren der Name und das Wappen, deren Form, auf Grund des Kulturtransfers, sich auf tschechische und deutsche Muster stützte. Neben der Abstammung von ritterlichen Ahnen zeugte das Wappen in der Neuzeit von der Zugehörigkeit zum Adelsstand. Das polnische Wort für „Wappen“ – „herb“ ist mit den Begriffen *arbi, arf, erwe, erbe, herbe* verwandt, Begriffen, die im Zusammenhang mit dem Eigentums- und Grunderberecht stehen. Das Wappenwahrzeichen befand sich ursprünglich direkt im Siegelfeld, im 13. Jahrhundert erhielten es einen Schild, und im 14. Jh. – den Helm, die Decke und den Ziemer.

„Häuser“ und „Linien“. In der Mentalität des Adelsstandes war es tief verwurzelt, die Familien, ja gar ganze Geschlechter gemäß der Struktur der einzelnen „Häuser“ und denen untergeordneten „genealogischen Linien“ zu betrachten.

Die Nobilitation. Die Adeligen und andere „Landsassen“ wurden zuerst zu Lehnsleuten in Gegenzug für ihre Militärdienste (Rossdienst). Seit dem 14. Jahrhundert kam allerdings die Pflicht auf, den Lehnsmann ins Lehnbuch einzutragen. Dies war auch bei Agnaten der Adeligen in Schlesien der Fall. Gleichzeitig versuchte der Adel, die Möglichkeiten der Überquerung von Standesgrenzen durch das

Bürgertum einzudämmen, und so entschied der Kaiser 1650, dass nur ein Adelsdiplom über Rechte des zweiten Standes und Eintragungen ins Grundbuch verfügen ließ. Der Weg zum Adelsstand führte über die Adeligung, das Indigenat (Aufnahme eines fremden Adligen in den einheimischen Adel) oder das Inkolat (das Recht auf Grundbesitz in einem Land).

Die Standeshierarchie. Im entwickelten Adelsstand sind vier Schichten aufzuzählen. Die niedrigste war die Adelschaft – *nobiles* oder einfach der Adel. Darüber stand die Ritterschaft, gebildet vor allem aus Adeligen mit mittelalterlicher Abstammung (Uradel). Die beiden Gruppen wurden manchmal als Mannen

oder Mannschaften bezeichnet. Im 16. und 17. Jahrhundert entwickelte sich die Aufteilung in den niedrigeren und höheren Adel. Der erste bestand aus dem „einfachen“ Adel und der Ritterschaft. Die höhere Schicht, der sog. Herrenstand oder Titeladel, bildeten vor allem sog. Freiherren oder Barone, sowie Grafen. Als ein besonderes Beispiel kann die Familie Schönaich angeführt werden, die in der friedrichschen Epoche (1741) den Titel „Fürst“ erhielt, den niedrigsten von den drei höchsten Titeln, zu denen auch „Herzog“ und „Prinz“ gehören.

**aus dem Polnischen
übertragen von Grzegorz Kowalski**

